

Dependencia, kapitalisme en de staat.

Een interview met Fernando Henrique Cardoso

Michael Scavenius en Kornelis Veenstra

Fernando Henrique Cardoso (46) is een braziliaans socioloog, die zich bezig houdt met de politiek-economische analyse van de kapitalistische ontwikkeling van Latijns-Amerika. Zijn opleiding kreeg hij aan de Universiteit van Sao Paulo, de Sorbonne en de Ecole Pratique des Hautes Etudes in Parijs. Daarna werd hij directeur van het "Centro de Sociologia Industrial e do Trabalho" van de Universiteit van Sao Paulo en van 1964 tot 1967 werkte hij voor de Verenigde Naties bij de "Economic Commission for Latin America" (ECLA) in Chili. Cardoso was in 1967 gasthoogleraar aan de Universiteit van Parijs te Nanterre en het jaar daarop verwierf hij het professoraat in de Politieke Wetenschappen aan de Universiteit van Sao Paulo. Na zijn gedwongen ontslag in 1969 stichtte hij met een aantal andere sociale wetenschappers CEBRAP (Centro Brasileiro de Analise e Planejamento) waarvan hij sindsdien een van de directeuren is. Daarnaast bezet hij dit jaar de "Simon Bolívar" leerstoel te Cambridge.

In de afgelopen tien jaar wordt de sociale theorie-vorming in Latijns-Amerika in toenemende mate gekenmerkt door de problemen van de maatschappelijke context waarin de theorievorming heeft plaats gehad, en concentreert zich rond begrippen als ontwikkeling en onderontwikkeling, modernisering en kapitaalpenetratie, etc.

Vanuit een kritische confrontatie met de ontwikkelingsmodellen van de Verenigde Naties, die niet in staat waren te breken met de structureel-functionalistische apologie van de status quo, ontstond er langzamerhand een eigen theoretisch perspectief onder de Latijnsamerikaanse sociale wetenschappers: "Dependencia". Fernando Henrique Cardoso behoort tot degenen die vroegtijdig belangrijke bijdragen hebben geleverd aan deze bewustwording. Het dependencia-perspectief heeft veel gemeen met een marxistisch perspectief. Het onderkent dat het moderne wereldsysteem wordt gekenmerkt door een internationale arbeidsdeling, dat het gebaseerd is op een grote materiele ongelijkheid voortkomend uit de onevenredige toeigening van het internationale surplus, en dat de dynamische sectoren van de wereldeconomie gemonopoliseerd worden door de centrum-landen.

Deze beschrijving vertoont grote gelijkenis met Lenin's karakterisering van het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme. Niettemin voegt Cardoso nog een stadium toe. Hij ziet dat het beeld volkomen verandert, doordat de multi-natio-

nale ondernemingen de internationale arbeidsdeling reorganiseren en in dit proces "delen van de afhankelijke economieën opnemen in hun plannen voor produktieve investeringen" (1). De imperiale belangen van het financierskapitaal maken plaats voor de internationale belangen van de multinationals.

Dit betekent dat de transformatie en industrialisatie van de maatschappij niet langer de exclusieve taak is van de lokale bourgeoisie. Deze taak, die centraal staat in de ontwikkeling van elke maatschappij, wordt nu gedeeld door de lokale bourgeoisie en de multinationale ondernemingen. Deze ondernemingen kunnen niet langer gezien worden als louter externe factoren, als enclave-ondernemingen die grondstoffen en delfstoffen exploiteren en exporteren, maar zij maken structureel onderdeel uit van de perifere maatschappij.

In het interview dat volgt doet Cardoso zowel uitspraken over de invloed van dit empirisch feit op het theoretisch benaderen van de eigen maatschappij, als over de verandering in de latijns-amerikaanse samenleving die het gevolg is van deze structurele wijziging.

Een aantal van de theoretische implicaties is duidelijk. We zullen er enkele van noemen.

Verschuivingen in een maatschappelijke situatie kunnen sociologen vaak dwingen hun visie erop te veranderen. In het geval van "Dependencia" kunnen wij niet spreken over een nieuw theoretisch paradigma maar eerder over een zekere verandering van perspectief. De onmogelijkheid om deze benadering te verzelfstandigen in een afgeronde theorie, om de stellingen te formaliseren en om precieze definities en typologieën te construeren wordt duidelijk door Cardoso ingezien. Een mechanistisch kader (marxistisch of niet-marxistisch) kan bijvoorbeeld niet verklaren hoe de zogenaamde "nationale bourgeoisie" zich internationaliseert tot iets anders. Cardoso: "How to establish the validity of something which by definition is a referant of another situation in which it is contained?" (2)

Aan de andere kant echter kan de externe economische bepaaldheid op zich zelf de sociale transformatie van de "afhankelijke" samenleving niet verklaren. Immers, zo zegt Cardoso: "Social movement cannot be represented by the means of a mechanical opposition between the internal and the external, in which the latter cancels the existence of the former". (3)

Dit vraagt om een dialectische benadering waarin erkend wordt dat het externe geïnternaliseerd is in de sociale structuur van het "afhankelijke" land.

Een contradictie is impliciet aan deze laatste constatering: officieel is de politiek-maatschappelijke structuur van de Latijnsamerikaanse landen een uitdrukking van interne belangen (nation-building etc.), maar het samenkomen van de belangen van de interne dominante klassen met internationale (aan de landen externe) belangen leidt tot een tegenstrijdigheid. De tegenstellingen in deze structuur zijn een uitdrukking van ongelijke

belangen in de klassenstrijd.

In zijn boek *Política e Desenvolvimento em Sociedades Dependentes* baseert hij deze argumentatie op empirisch onderzoek naar de industriële bourgeoisie. Door middel van vragenlijsten, interviews etc. ondergraaft hij het beeld van een revolutionaire bourgeoisie als de motor van de nationale ontwikkeling.

Er ontstaat eerder een beeld van een natie waar de politieke allianties voortdurend veranderen en waar de ontwikkeling die het kapitalisme doormaakt de belangen doet verschuiven. Met andere woorden: een dynamische samenleving vol tegenstrijdige relaties. Deze invalshoek stelt Cardoso in staat aan te wijzen waar de klassenstrijd plaats vindt. Het is zinloos vast te houden aan het idee dat de revolutionaire hoop ligt in de consolidatie van de nationale belangen in de perifere landen als reactie op het imperialisme: "Analysis which is based on the naive assumption that imperialism unifies the interests and reactions of dominated nations is a clear oversimplification of what is really occurring. It does not take into consideration the internal fragmentation of these countries and the attraction that development exerts in different social strata, and not only on the upper-classes." (4) In dezelfde lijn valt Cardoso A.G. Franks: "development of under-development" aan. Het gaat er natuurlijk niet alleen om de kapitalistische penetratie te onderkennen en aan te klagen, maar ook om de effecten van die penetratie te analyseren. Centraal in Cardoso's argumentatie staat dat Frank het potentieel dynamische effect van de kapitalistische penetratie ontkent. Dit betekent dat het bestaan van dynamische afhankelijkheidsvormen mogelijk is. In bepaalde situaties (b.v. in de belangrijkste latijns-amerikaanse landen in de laatste tien jaar) leidt dit tot het naast elkaar bestaan van afhankelijkheid en ontwikkeling.

NOTEN

1. F.H. Cardoso: "Dependency and development in Latin America," in *New Left Review* no. 74, 1972, p. 94.
2. F.H. Cardoso: "The consumption of dependency theory in the U.S." Unpublished paper delivered at the *Scandinavian Research Conference on Latin America*, 1976.
3. Ibid.
4. Cardoso, 1972, p. 94.

Interview *

A.S.T. In uw lezing heeft U ondermeer de nadruk gelegd op de accentverlegging in uw recent werk ten opzichte van de oorspronkelijke "dependencia"-formuleringen. Welke zijn deze verschillen, hoe ziet U het "dependencia"-model nu en welke economische en politieke ontwikkelingen liggen ten grondslag aan eventuele verschuivingen in uw gezichtspunten?

Cardoso Laat ik eerst duidelijk maken wat ik versta onder "dependencia". Er zijn immers verschillende versies en opvattingen in omloop. Ik ben van mening dat er twee of drie basisideeën van belang zijn in het "dependencia"-model. Tien jaar geleden, toen ik mij intensief met deze materie bezig hield, heb ik deze basisideeën ook onderstreept. Het belangrijkste inzicht is niet naar voren gekomen in de uitspraak dat er landen zijn die in een afhankelijke relatie staan tot andere landen; dat is immers overduidelijk en ook altijd zo geweest. Vanaf het begin is een kernpunt geweest als wij het hadden over "dependencia", dat er een sociale machtsfactor, een maatschappelijke klasse is, die de achtergrond vormt van de economische afhankelijkheidsbanden. Daarop heeft de discussie zich in het midden van de zestig jaren in Latijns-Amerika en met name in Chili gericht.

Onze ideeën ontwikkelden zich in confrontatie met die van de ECLA en met het perspectief dat Paul Prebisch in zijn boeken naar voren bracht ten aanzien van de ontwikkeling van Latijns-Amerika. Daarin werd terecht benadrukt dat er een bepaald patroon bestaat in de verhouding tussen centrum en periferie. De kerngedachte was als volgt: in de internationale markt worden sommige landen steeds rijker en andere landen steeds armer omdat er een overdracht van opbrengsten plaats vindt. De ideeën van Prebisch en de ECLA-theoretici, hoewel later ondergewaardeerd, waren terdege uitgewerkt en wel vooral wat betreft hun verklaring van de onevenredigheid van de verhouding centrum-periferie. Prebisch stelde: in de landen van het centrum verhindert de arbeidersklasse in de sociale strijd die zij voert dat er een verlaging van het loonniveau optreedt. De grote monopolies zijn echter gelijktijdig sterk genoeg om te voorkomen dat de meeropbrengsten, die het gevolg zijn van de verhoging van de produktiviteit, het concern verlaten en ten goede komen aan de uiteindelijke consument, in casu de periferie, vanwege de verlaging van de produktprijs.

- * Dit interview vond plaats in Amsterdam, waar F.H. Cardoso op 28 januari 1977 een lezing gaf in het kader van de lezingenserie van het Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns-Amerika (CeDLA).

Dat betekent dus dat de arbeiders en de managers (in het centrum) gezamenlijk de uit de verhoogde productiviteit voortvloeiende meeropbrengsten behouden. Deze redenering verklaarde ook het feit dat industriële produkten, hoewel deze steeds goedkoper geproduceerd werden, niet in prijs daalden in vergelijking met grondstoffen.

Naast de sociale strijd in de centrale kapitalistische landen was ook de monopolistische organisatie van de internationale onderneming debet aan de ongelijke verhoudingen op de wereldmarkt. Zowel de arbeidersklasse als de kapitalistische managers hadden dus voordeel van de technologische vooruitgang die in het centrum plaatsvindt. Natuurlijk niet in een evenwichtige verhouding, want de bedrijfswinsten zijn veel indrukwekkender dan de door de vakbonden bereikte loonsverbeteringen.

Prebisch' verklaring voor het feit dat de prijs van industriële produkten hoger blijft dan die van grondstoffen is diepgaander dan die van Samir Amin of Emmanuel. Amin en Emmanuel leggen de nadruk op het handelsmechanisme, terwijl Prebisch niet uitgaat van de goederencirculatie, maar van de sociaal-politieke produktieverhoudingen in de landen van het kapitalistisch centrum. Desondanks lag ook in het ECLA-model het zwaartepunt van de analyse op de ongelijke verhouding tussen landen, wat ook duidelijk blijkt uit de nagestreefde economische politiek die zich richtte op import-substitutie. Vanuit het gezichtspunt van "dependencia" was echter (en dat is de eerste kerngedachte) van belang dat de nadruk moest vallen op de internationale structurele aspecten van deze onevenwichtigheid op wereldniveau.

Een tweede punt van confrontatie was het feit dat de ECLA-probleembenadering uitging van een situatie waarin de periferie grondstoffen en delfstoffen produceert terwijl het centrum industriële goederen vervaardigt. In het midden van de zestiger jaren was dit echter niet meer het geval omdat enkele landen in de periferie geïndustrialiseerd werden. Dat bracht de mensen die het "dependencia"perspectief ontwikkelden tot het inzicht dat ondanks industrialisering het proces niet verliep overeenkomstig de verwachtingen van Prebisch en zijn volgelingen. Immers, een nieuwe fase van harmonieuze economische ontwikkeling, voortvloeiend uit de industriële vooruitgang, bleef achterwege. De ongelijke verhoudingen bleven bestaan.

Wij stelden daarom dat het niet voldoende was voornamelijk kritiek te richten op het centrum, maar dat het noodzakelijk was de maatschappelijke produktieverhoudingen in de periferie onder de loep te nemen.

Tegelijkertijd dienden wij het klassenkarakter van het gehele systeem en de maatschappelijke klassenstructuur samenhangend met de economische factoren op wereldniveau in ogenschouw te nemen. Het was dus niet voldoende te spreken over imperialisme en over de tegenstellingen tussen arme en rijke landen. Dat was de tweede grondgedachte van het "dependencia"perspectief, zoals ik het onderschrijf.

Een derde punt dat wij hebben willen benadrukken is dat er verschillende vormen van afhankelijkheidsrelaties bestaan. Niet volstaan kan worden met de uitspraak dat er een afhankelijkheidsrelatie bestaat en dat maatschappelijke krachten de uitwerking van het economische proces bepalen. Inzicht is nodig in hoe de verschillende klassen en groepen zich tot elkaar verhouden en wat hun relatie is tot de staat en de politieke macht. Faletto en ik hebben daar in ons boek speciale aandacht aan geschonken, evenals Frank - hoe wel in een andere richting. Het maakt groot verschil of we het hebben over een land dat geheel en al economisch gecontroleerd wordt vanuit het centrum, zoals bijvoorbeeld Venezuela wat de olie betreft en ook Bolivia met het koper, of over Brazilië of Argentinië waar de koffie- en vleesproductie volledig onder controle staan van lokale producenten. Op grond van dergelijke verschillen dient de analyse te variëren.

In een enclave-economie zoals bijvoorbeeld in Venezuela bestaat een moderne arbeidersklasse, terwijl de lokale bourgeoisie veel minder ontwikkeld is.

Het huidige karakter van de afhankelijkheidsverhouding kan niet langer begrepen worden door het imperialisme als een zuiver externe factor op te vatten, zoals ten tijde van de "enclave"-ontwikkeling of de specialisering in de produktie van grondstoffen. Onder die omstandigheden was de zienswijze dat de periferie dubbel werd geëxploiteerd mogelijk, maar vanaf het moment dat er een wezenlijke wijziging in de periferie industriële complexen begonnen te functioneren is er een wezenlijke wijziging in de afhankelijkheidsverhouding opgetreden en is de betekenis van de interne markt gegroeid. Deze nieuwe vorm van imperialistische expansie (Volkswagen in Brazilië is een karakteristiek geval) richt zich op de absorptiemogelijkheden van de binnenlandse markt. Vanaf het midden van de vijftiger jaren begonnen de grote ondernemingen op een nieuwe manier te investeren in de periferie, een proces dat nu onderkend wordt als de multi-nationalisering van de kapitalistische wereldeconomie. Niet meer investeringen in de handel of in de mijnbouw, maar industriële vestigingen waar duurzame consumptiegoederen werden geproduceerd.

In dit verband ging het ons insziens niet meer op om de externe beïnvloeding als de voornaamste determinant

te zien. De externe factor krijgt een nieuw gezicht in de periferie en verweeft zich klaarblijkelijk met lokale machtsfactoren. Scherp gesteld: een rigoureuze scheiding tussen imperialistische krachten en lokale machtsfactoren is niet meer te maken. Het idee dat de lokale bourgeoisie en de nationale staat in verzet komen tegen de imperialistische krachten was een verkeerd uitgangspunt. De nieuwe vorm van economisch imperialisme, de multinational, bracht een hechterere verweving van de belangen van de nationale en internationale bourgeoisie met zich mee.

- A.S.T. In welke opzichten verschilt uw benadering dan van die van Frank?
- Cardoso Frank heeft een overzicht gegeven dat verschillende eeuwen omvat, maar door deze reikwijdte heeft hij enkele onduidelijkheden gecreëerd. Van belang voor het begrip van Frank's opstelling is zijn verweer tegen de communistische partij-ideologie, waarin voorop staat dat een interne alliantie tussen de verschillende klassen in de latijns-amerikaanse maatschappij de mogelijkheid biedt van een anti-imperialistische nationale revolutie. Dit politieke programma is gebaseerd op de aanname dat de achtergebleven economische ontwikkeling te wijten is aan het voortbestaan van een feodale sector. Frank's kritiek richt zich hier scherp tegen: sinds de ontdekking van Latijns-Amerika vanuit Europa heeft het kapitalisme de gehele samenleving daar naar zijn hand gezet. Hij heeft gelijk als hij stelt dat de huidige sociaal-economische situatie van Latijns-Amerika en van de gehele kapitalistische periferie niet te verklaren is op grond van feodale overblijfselen die modernisering in de weg staan. Zijn argumentatie is echter om een andere reden niet valide. Door zijn overwegende aandacht voor handelsstructuren en de problemen van ongelijke handelsrelaties schiet hij in theoretisch opzicht te kort. Hij beperkt zijn analyse tot commercieel kapitalisme en verwaarloost de betekenis van het industriële kapitalisme en de wezenlijke verschillen tussen beide. In tegenstelling tot Frank hebben degenen die een "dependencia"-benadering beoogden een weloverwogen poging gedaan op dialectische wijze de algemene kenmerken van de mondiale kapitalistische ontwikkeling te verbinden met lokale determinanten. Dos Santos heeft in deze analyse een bijzondere bijdrage geleverd aan de uitwerking van wat hij noemt "la nueva dependencia". Hieronder verstaat hij de nieuwe verhoudingen ten gevolge van de industrialisering van de periferie.

Alleen op een dergelijke manier kan voorkomen worden dat "dependencia" een retorische term wordt, geldig voor alle fasen van de historische ontwikkeling van de periferie. Dat lot is de term "imperialisme" ten deel gevallen, omdat er zoveel versies van in omloop zijn.

Wanneer ik het over afhankelijkheidssituaties heb, bedoel ik in economische termen dat het proces van kapitaalsaccumulering in de periferie niet los staat van het proces dat zich in het centrum afspeelt.

Een voorbeeld: hoewel Brazilië en Mexico in de periferie landen zijn met een hoge mate van economische ontwikkeling, ontbreekt de kapitaalsgoederenindustrie. Er worden eenvoudige machinerieën geproduceerd, maar de meer ontwikkelde kapitaalsgoederen moeten geïmporteerd worden uit de V.S. of de Bondsrepubliek. De economische structuur van deze twee perifere landen kan dus niet verklaard worden zonder de ontwikkelingen in het centrum er bij te betrekken. Hun industrialisatie is afhankelijk van de import van technologie en know-how en in zekere zin van externe financiering. Nu is het natuurlijk mogelijk te stellen: maar ja, dan is ook de V.S. afhankelijk van de periferie vanwege het feit dat zij daar haar grondstoffen betreft. De ongelijkheid in de afhankelijkheidsrelatie verbiedt echter de term "interdependentie" te gebruiken; het gaat immers om een structurele assymetrie.

De lokale bourgeoisie heeft een anderssoortige positie dan de centrale bourgeoisie en wel omdat zij aangewezen is op contact met het centrum. Dat is te zien in het ontstaan van joint ventures, waarin zij echter een geringe zeggenschap heeft omdat zij de financiële controle mist en evenmin een bijdrage levert in de productieve know-how. Het onderscheid tussen lokale en centrale bourgeoisie ligt in de ongelijke reikwijdte van handelen.

Voor de landen in de periferie heeft dit afhankelijkheidspatroon de onvermijdelijke consequentie dat zij grondstoffen moeten blijven produceren. Alleen op grond daarvan kunnen zij aan de harde valuta komen om de benodigde machinerieën en kapitaalsgoederen te kopen. Als wij dan aannemen dat het proces plaats vindt zoals Prebisch dat heeft geanalyseerd, wil dat zeggen dat de ruilvoetverslechtering eens in de zoveel jaar tot een crisis leidt. Wanneer het industrialiseringsproces in een versneld tempo gaat plaatsvinden, zoals in Brazilië is gebeurd, ontstaat er een enorm tekort op de betalingsbalans. Dit tengevolge van de specifieke "nieuwe" afhankelijkheid. Zo wordt het land gedwongen de aankoop van kapitaalsgoederen te vertragen. Het groeiproces is onregelmatig en wordt gekenmerkt door periodieke onderbrekingen.

A.S.T. Welke zijn de consequenties van een dergelijke situatie voor de klassenstructuur en hoe ziet U de positie van de arbeidersklasse?

Cardoso Ik heb er in mijn lezing op gewezen dat de expansie van het kapitalisme in de periferie in grote trekken gelijk verloopt - wat betreft de aantrekking van ar-

beidskrachten, de proletarisering en de vorming van een arbeidsreserve - met het proces dat zich in het centrum heeft voorgedaan. Tegelijkertijd moeten wij ook oog hebben voor de verhoogde onregelmatigheid van de industrialisering in de periferie. Deze industriële transformatie verloopt met horten en stoten en kan gezien worden als een subcyclus van de mondiale economische cyclus. Het optreden van deze twee verknoopte cycli heeft als effect dat in de periferie de kapitalistische expansie en accumulatie onderkoeld of oververhit plaatsvindt. Voor de arbeidersklasse betekent dit dat de mogelijkheden voor organisatie en strijd belemmerd worden.

A.S.T. Wat is de rol van de staat in Latijns-Amerika nu er sprake is van een multi-nationalisering van de wereldeconomie? Is deze ook anders komen te liggen?

Cardoso Laat ik proberen de historische ontwikkeling te schetsen, hoewel dit een zeer ingewikkelde materie is en mijn werk over de rol van de staat nog in een beginfase verkeert.

In de zestiger jaren werd er in de opvattingen van Prebisch, ECLA en anderen zoals Celso Furtado, ruime aandacht besteed aan de staat als een belangrijk onderdeel van hun analyse van de kapitaalbeweging in de periferie. Vanuit hun gezichtspunt dat er een onevenwichtige balans bestond, kwam natuurlijk meteen de vraag op hoe deze balans weer in evenwicht te brengen. Zij gingen er van uit dat de lokale bourgeoisie te zwak was en zo kwamen ze terecht bij de staat als de meest geëigende representant van de natie. In de boeken van Furtado is deze gedachtengang duidelijk te herkennen: de mogelijkheid tot ontwikkeling hangt af van de mogelijkheid het beslissingscentrum gelegen in de centrale economieën over te hevelen naar de periferie. Met beslissingscentrum werd dan bedoeld de staat en het pleidooi gold dus de versterking van de staat.

Traditioneel is de staat in Latijns-Amerika politiek gezien altijd een sterke factor geweest; zij is als eenheidsscheppende instantie zelden betwist noch heeft zij in sterke mate rechtvaardiging voor zich zelf moeten zoeken. Dit geldt nog steeds voor zowel rechts als links. Rechts verdedigt bijvoorbeeld in Brazilië het concept van de "Estado Novo", de staat als sleutel voor de opbouw van de natie. De staat is in deze visie de "nation-builder" omdat in de periferie de geëigende klasse daartoe krachten tekort komt. Ook van linkerszijde is de hoop op de staat gevestigd, en wel als centrale factor in de anti-imperialistische strijd. Via de staat kan de bevolking de controle in handen krijgen van de eigen natuurlijke hulpbronnen. Hoewel de staat in Latijns-Amerika dus al meer dan 150 jaar de

uitdrukking is van de politieke souvereiniteit oefende zij pas toen de industrialisatie op gang kwam voor het eerst op economisch terrein een functie uit voor de natie. Er werden bepaalde protectionistische maatregelen genomen, investeringen vonden plaats in de mijnbouw en de openlegging van de oliewinning liep via de staat. Politiek gezien was het karakter van het regiem in enkele van de periodes van versnelde industrialisatie populistisch, dat wil zeggen dat er tussen de staat en de massa's een nauwe relatie bestond. De klassen-tegenstellingen werden zo geneutraliseerd. Dit is nu op dramatische wijze veranderd in verband met het proces dat ik heb aangeduid met "internationalisering van de interne markt", wat de keerzijde is van de multi-nationalisering van de wereldeconomie, op gang gebracht door de grote monopolistische ondernemingen. Deze twee onderling verbonden verschijnselen en de ermee gepaard gaande nieuwe vormen van industrialisering in de periferie hebben inbreuk gemaakt op de bestaande economische en politieke machtsverhoudingen. De lokale bourgeoisie heeft aan politieke invloed ingeboet. Zij is haar historische rol misgelopen. De nationale bourgeoisie is er niet in geslaagd ruimte te creëren om voor zich zelf te investeren. Hiermee wil ik niet zeggen dat zij van het toneel verdwenen is, zij blijft een factor waarmee nog steeds rekening moet worden gehouden.

We zien echter overduidelijk dat de invloed van de staatssector in de economie van de meer ontwikkelde landen van Latijns-Amerika sterk toeneemt. Zelfs in Brazilië, waar op het eerste gezicht de omwenteling van 1964 een liberaal regiem aan de macht bracht met een economische politiek gericht op vrij ondernemerschap, is dit het geval. Vanwege de geavanceerde technologie, de noodzakelijke bedrijfsgrootte en de vereiste produktieschaal was de staat de enige mede-investeerder die geschikt was als partner. De latijns-amerikaanse landen stonden op een cruciale tweesprong. Als de multi-nationale ondernemingen zelf de economische kloof dichtten, was het gevolg dat deze landen regelrecht nieuwe kolonies werden. Wanneer echter de staat, als belangenbehartiger van een soort "nationale wens" deze taak mede zou ondernemen, dat bracht dat ernstige gevaren voor verrechtsing met zich mee.

Mexico en Brazilië, landen met een sterke staatssector in de economie, zien zich internationaal gesproken dus gesteld tegenover multinationals die buiten de eigen economie op de wereldmarkt grote controle uitoefenen. Let echter op het feit dat deze staten geen volksstaten zijn of een democratisch meerpartijstelsel hebben. De regieën worden onder meer gecontroleerd door bureaucratieën en een militaire hiërarchie. De verschillende

machtssegmenten worden beïnvloed door de gevestigde belangen van de multi-nationals.

Er heeft zich dus een toenemende vervlechting voorgedaan van de nationale met de internationale economie, waarbij als partners par excellence voor de buitenlandse concerns lokale ondernemingen optreden waarin de staat een groot of exclusief aandeel heeft. Dit is een geheel nieuwe situatie, want in het verleden ging de redenering aldus: de buitenlanders zijn er wel, maar wij hebben de staat om ons te beschermen, tariefmuren te verheffen en zorg te dragen voor het behoud van het nationale economische systeem. Nu heeft de staat een duidelijk profiel, zij is economisch sterker dan ooit, doch intiem gelieerd met de internationale ondernemingen.

A.S.T. Hoe en door wie wordt er controle uitgeoefend op de staatsondernemingen en hoe is hun verhouding tot de politieke macht?

Cardoso In abstracto zou het antwoord op deze vraag luiden: de regering. Wat zien wij echter? In de lokale staatsondernemingen van Peru, Brazilië of Mexico hebben zich groepen genesteld die een min of meer permanente positie hebben verworven en de besluiten die door deze ondernemingen worden genomen controleren. Dit betekent, dat anders dan in Engeland, waar nationalisaties het gevolg waren van sociaal-economische spanningen of plaats vonden met het oog op het maatschappelijk belang, deze staatsondernemingen in de latijns-amerikaanse periferie een koers volgen die gericht is op grotere onafhankelijkheid ten aanzien van de regering, het politieke regiem. De reden daarvoor is dat de beslissingen in de onderneming genomen worden volgens een rationale van winstrekening en continuïteit, en de prijs van de produkten vastgesteld wordt aan de hand van herinvesteringsprogramma's. De staatsondernemingen verzetten zich tegen directe overheidsbemoeienis en ook tegen maatregelen van de regering op het gebied van de prijspolitiek, dus tegen regulering van de bedrijfsresultaten op maatschappelijke gronden. Dit verraaft ook hun overeenkomst met de multinationals en de banden die zij onderling hebben binnen het internationale systeem.

Deze staatsondernemingen, wier rationaliteit evenals die van de multinationals gericht is op winstmogelijkheden, produceren niet alleen meerwaarde maar zij accumuleren ook dat kapitaal, net als elke kapitalistische onderneming. Voorbeelden in Brazilië zijn Petrobras en Vale do Rio Doce. Beide nog niet helemaal multinationals, maar als staatsondernemingen koesteren zij internationale aspiraties. Het uitgangspunt van deze staatsondernemingen verschilt dus in grote mate van dat van de regering of van de belangen van de be-

volking. Terwijl de regering rekening moet houden met bepaalde maatschappelijke pressies, vrijwaren de managers zich geheel en al van een dergelijke verantwoordelijkheid. Dit brengt dus spanningen met zich mee binnen de bestuurlijke elite.

Functioneel gezien behoren de leidinggevende staatsmanagers tot de bourgeoisie, maar zij zijn niet de bezitters van de produktiemiddelen. (De staatsbedrijven zijn wel op de beurs genoteerd en via aandelen is er de mogelijkheid in de winst te delen.)

Het kan zijn dat de hoop die eerder gevestigd werd op de lokale bourgeoisie, die de nationale belangen zou ontwikkelen en verdedigen, zich nu verplaatst naar deze "staatsbourgeoisie". De technologische afhankelijkheid en het geringe gewicht dat zij inbrengen binnen het internationale banksysteem hebben als resultaat dat de staatsondernemingen deel uitmaken van het internationale netwerk. Een anti-imperialistische opstelling van de staatsbourgeoisie is dan ook een illusie. Eerder is het zo dat de economische rol van de staatsondernemingen de verwijdering tussen de staat en de massa van de bevolking accentueert, aangezien Brazilië niet de democratische traditie kent waardoor gesproken kan worden van een "nation-state". In de periferie is de staat niet een verzorgingsstaat zoals in Europa (maar dat kan nog komen) en evenmin een log bureaucratisch apparaat. De regimens worden wel gekarakteriseerd als bureaucratisch-autoritair en in de laatste vijftien jaar bestaat er ook een trend in die richting, maar dat verklaart hun ongebreidelde dynamiek nog niet. De staat streeft ernaar ondernemingen aan zich te trekken, eigen staatsbedrijven op te zetten. De managers van die ondernemingen, die deel uitmaken van het machtsblok dat de activiteiten van de staat richting geeft, zijn in feite eerder "entrepreneurs" dan bureaucraten. Het gaat dus om een nieuw verschijnsel. Door Amerikaanse theoretici is hiervoor een "corporatisme"theorie ontwikkeld, maar die zie ik niet zo zitten. In Latijns-Amerika ontbreekt de organische integratie van de klassen. Het is wel degelijk een kapitalistische maatschappij, doch de staat implementeert tot op grote hoogte de vernieuwingen van deze kapitalistische maatschappij. De dynamiek van de regimens is gebaseerd op hun economische taakstelling. Ideologisch wordt in de verschillende landen de staat als nationale onderneming afgeschilderd, die boven de klassentegenstellingen staat: er zijn dus bonapartistische trekken. Maar ondanks dergelijke ideologische bouwwerken en de verschillen die er in Latijns-Amerika bestaan op het gebied van de democratische rechten, moet toch de logica van de ontwikkeling gezocht worden in het proces van kapitaalsaccumulering. Het huidige

stadium van politieke vormgeving hangt nauw samen met de legitimering die voortvloeit uit de materiële economische output waarvoor de staat kan zorgen. Deze economische output, de rationalisering van de economie, in welk proces de staatsondernemingen een belangrijke rol spelen, beïnvloeden in sterke mate het politieke spectrum, dat uiteindelijk samenhangt met de ontwikkeling binnen het internationale kapitalistische systeem.

A.S.T. Maar hoe moet de laag die zich ontfermd heeft over de controle op de staatsondernemingen gezien worden?

Cardoso Ik heb lange tijd deze functionarissen aangeduid met de term "staatsbourgeoisie", maar dat hing samen met de discussie die ik voerde met de mensen die dachten dat via de staatsondernemingen een stap werd gezet in de richting van het socialisme. De term die ik gebruikte was dus polemisch gericht. Mijn standpunt is dat de staatsondernemingen wel degelijk kapitalistisch zijn, misschien een nieuwe ontwikkeling in het kapitalisme. Een perifere poging om versneld het monopolistische stadium te bereiken. Daarom dus bestempelde ik deze managers als "staatsbourgeoisie", maar de term bourgeoisie verwijst naar het bezit van de produktiemiddelen. Deze managers zijn niet in het bezit ervan, dat is duidelijk, maar zij zijn wel in staat zich de economische meeropbrengsten toe te eigenen, de bestaande economische ongelijkheid te reproduceren en zelfs nog te verscherpen. In deze zin zijn zij kapitaalsfunctionarissen, zij zijn niet zo zeer in dienst van de staat, als wel in dienst van de bezitters van kapitaal.